

Казимир Попконстантинов
Анна-Мария Тотоманова

Епохата на българския цар Самуил

Език и писменост

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

Казимир Попконстантинов
Анна-Мария Тотоманова

ЕПОХАТА
НА БЪЛГАРСКИЯ ЦАР САМУИЛ
ЕЗИК И ПИСМЕНОСТ

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR LITERATURE

Kazimir Popkonstantinov
Anna-Maria Totomanova

THE AGE
OF BULGARIAN TSAR SAMUIL
LANGUAGE AND LITERATURE

Sofia • 2014

Professor Marin Drinov Academic Publishing House

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
INSTITUTE FOR LITERATURE

1000 ГОДИНИ
ОТ СМЪРТТА НА
ЦАР САМУИЛ
† 6 ОКТОМВРИ 1014

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ
на НАУКИТЕ

— 1869 —

Казимир Попконстантинов
Анна-Мария Тотоманова

ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЦАР САМУИЛ

ЕЗИК И ПИСМЕНОСТ

СОФИЯ • 2014

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

Книгата представя епиграфското наследство от X и началото на XI в. в ново осветление, като на първо място, обглежда известните и запазени надписи от старобългарската епоха – както спрямо поводите за тяхното създаване, функцията и предназначението им, така и техните най-характерни палеографски особености. Разглеждането на епиграфските паметници като продукт на епохата е изключително важно, тъй като те непосредствено отразяват езиковата ситуация и са автентични свидетели на културната традиция. Сред паметниците, анализирани в книгата, средишно място заемат надписите, свързани с името на българския цар Самуил – надгробният надпис, който съдържа имената на неговите родители (от 993 г., намерен в с. Герман, близо до Преспа), и надписът на неговия потомък Иван Владислав (т.нар. Битолски надпис от 1015–1016 г.). Анализът на езика на X и началото на XI в., съотношението между книжовна норма и реално състояние на езиковите явления, засвидетелствани в епиграфските паметници, до голяма степен разширяват хоризонта на познанията за старобългарския език отвъд емпиричния материал и са база за нови проучвания.

© Казимир Попконстантинов Константинов, Анна-Мария Костова Тотоманова, автори, 2014

© Институт за литература – БАН, 2014

© Милена Любенова Вълнарова, художник на корицата, 2014

© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014

ISBN 978-954-322-810-2

СЪДЪРЖАНИЕ

Казимир Попконстантинов

ОТПЕЧАТЪЦИ В БЪЛГАРСКАТА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЯ
(ПО ЕПИГРАФСКИ ДАННИ) / 7

Глаголическата писмена традиция в средновековна България
(по епиграфски данни) / 17

Кирилската писмена традиция в средновековна България
(по епиграфски данни) / 24

Как са се появили
два „новооткрити Самуилови надписа“ / 44

Анна-Мария Тотоманова

ЕДИНСТВОТО НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН
И НЕКНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ X–XI ВЕК / 79

РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК / 174

ПРИЛОЖЕНИЕ 1 / 175

ПРИЛОЖЕНИЕ 2 / 205

ГЛАГОЛИЧЕСКАТА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЯ
В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

(По епиграфски данни)

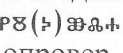
Глаголицата винаги е представлявала интерес за изследвачите на старобългарската писменост. Затова всеки новооткрит епиграфски паметник с глаголическо писмо предизвиква вниманието и дава възможност да се разширят познанията върху тази своеобразна графична система. Усилията на редица учени да се изясни произходът на старобългарските писмена, възникването на двете азбуки – глаголическата и кирилската, и взаимоотношенията помежду им водят до противоречиви мнения, а въпросите все още нямат еднозначен и категоричен отговор (Поконстантинов, Миклас 2009: 385–398).

От сложните и обширни проблеми за двете старобългарски азбуки ще засегнем въпроса за глаголическите епиграфски паметници в средновековните български земи в хронологическите граници на X–началото на XI в.

Част от глаголическите надписи у нас, предимно в Североизточна България, стават известни на науката през 1927 г. с проучването на т.нар. Кръгла църква във Велики Преслав (Миятев 1927: 100–124; Иванова 1932: 227–235; Попконстантинов 1982: 46–50; Медынцева, Попконстантинов 1984), други – с разкриването на старобългарския скален манастир при Мурфатлар (Северна Добруджа, Румъния) (Попконстантинов 1983: 153–149; Popkonstantinov 1987: 115–146), в скалния манастир при Крепча (Поповско), княжеския манастир „Св. Богородица“ при Равна (Провадийско) (Попконстантинов 1985: 39–70), от Цар Асен (Силистренско) (Попконстантинов 1982б: 43–50). Както посочихме, през последните десетилетия старобългарската литература бе обогатена със значителен брой епиграфски паметници, съдържащи неканонични молитвени текстове, изписани върху оловни амулети. Значителна част от тях са с кирилско писмо, други – с кирило-глаголическо, а трети са изцяло изписани с глаголическо писмо (Попконстантинов 1995: 850–853; 2006а: 311–331; 2006б: 74–86; Попконстантинов, Миклас 2009: 385–398)⁸. Писмото в тях

⁸ Предстоящото публикуване на корпус на близо 50 оловни амулета, открити в България, не би било възможно без работата ми в богатите фондове на библиотеките на Германския и Френския институт в Атина, на Института по византистика и Института по папирусология в Университета в Кьолн, на Института по славистика в Залцбург, на Института по византистика и Института по славистика в Университета във Виена; в коптския ръкописен отдел на библиотеката на манастира „Св. Мина“ в Египет. В Атина работих благодарение на присъдената ми през 2003 г. стипендия на Фондация „Александър Онасис“, в Кьолн през 2004 и 2005 г. – благодарение на стипендия от Института по византистика в Университета в Кьолн.

се отличава с опитност, издава обиграната ръка на твърде грамотни автори, които с увереност са изписвали глаголическите и кирилските букви и показват, че са имали достатъчен опит в ползването на двете графични системи. Диграфията е значително по-рядко явление и макар че характеризира дълги периоди от развитието на средновековната българска и балканска писмена култура, все още не може да се счита за достатъчно проучена, въпреки паметниците от края на IX до XV в. (Popkonstantinov 1986: 77–106; Popkonstantinov 1987: 115–146; Popkonstantinov 1988: 487–517; Miklas 1988: 52–65). Както в амулетите, така и в другите паметници авторите на текстовете са използвали глаголицата не като тайнопис, каквито случаи има с употребата ѝ в някои по-късни кирилски ръкописи. Явно доброто познаване и владееене на двете графични системи (активно и пасивно) им дава възможност свободно да ги ползват и да преминават от едната в другата, което се вижда от редица епиграфски и книжовни паметници (Попконстантинов 1982а: 27–35; Попконстантинов 1982б: 43–50; Милтенев 2006: 83–98, 191–219). Използването в преобладаваща степен на кирилското писмо в някои от амулетите подсказва, че авторите са хора, чието делово ежедневно писмо е кирилицата. Палеографските и езиковите особености на текстовете в по-голямата си част дават основание те да бъдат отнесени към епиграфските паметници от края на X–средата на XI в. (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 16–224).

Общо от различните краища на Североизточна България досега са известни над двадесетина надписа с глаголическо писмо, една недовършена азбука, тридесетина отделни думи и букви и пет надписа с кирило-глаголическо писмо. От западните и югозападните земи на Първото българско царство (дн. Сърбия, Косово, Македония) са известни пет надписа и то с кратки текстове (надписи върху глинени съдове и един кирило-глаголически върху колона в манастира „Св. Наум“ – (Иванов 1970: 53). Епиграфският материал категорично опровергава твърдението, че глаголицата не е била позната в североизточните български земи и че е имала живот само в западните области на средновековна България. Глаголическите надписи и графити доказват несъстоятелността на противопоставянето „кирилски Преслав – глаголически Охрид“.

ГЛАГОЛИЧЕСКИТЕ НАДПИСИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Надписи върху камък

Глаголическите надписи от Кръглата църква във Велики Преслав неведнъж са привличали вниманието на учени в продължение на близо 90 години (Медынцева, Попконстантинов 1985: 46–56). Те са врязани върху добре огладената мазилка на северното лице на кръщелното помещение на църквата. Едновременно с ктиторския надпис на хартофилакс

303–314; Попконстантинов 1995: 850–853; Попконстантинов 1997: 123–129; Попконстантинов 2000: 181–187; Попконстантинов 2002: 283–287; Попконстантинов 2003б: 52–53; Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 236; Popkonstantinov 1999: 649–654; Константинова 1997: 163; Христова 2001).

През последните години изследването на т.нар. апокрифни молитви и заклинания бе обогатено със значителен брой оловни амулети с текстове на гръцки и старобългарски (с глаголическо и кирилско писмо).

Сред текстовете, врязани върху амулети, преобладават молитвите против *нежитъ*. Те за пореден път поставят въпроса за произхода на заклинателните текстове против *нежитъ*. По-голямата част от близо 80 оловни амулета са на старобългарски с кирилско писмо. Три от тях са с кирило-глаголическо писмо (Попконстантинов 2004: 69–76; Гарена, Илиев 2005: 151–157), а осем са само с глаголическо писмо. Редом с амулетите с кирилско, глаголическо и смесено писмо (кирилица и глаголица) има и няколко на гръцки, като значителна част от тях са с псалтирни и евангелски текстове.

Сред оловните амулети с глаголическо писмо се откроява този от Варна, който е първият, изцяло изписан с него от двете страни¹¹. Височината на буквите варира между 3–4 мм. Текстът е разположен на десет реда върху лицевата и на девет реда върху обратната страна (вж. Приложение 1, обр. 7а, б–8а, б). Запазени са общо 135 знака (върху лицевата страна са 76, а на обратната – 59), които предаваме в оригиналната форма и с кирилска транслитерация (Попконстантинов, Миклас 2009: 398; Мирчев 1985: 634–639). Текстът по своето съдържание и стилистичните си особености стои на границата между каноничните и неканоничните („лъжливите“) молитви.

Лицева част (recto):

[illegible]

¹¹ Останалите 9 оловни амулета с изцяло изписани текстове с глаголическо писмо от двете страни са предмет на самостоятелно проучване.

Обратна страна (verso):

ⲁⲙⲧⲉⲛⲁ	ⲁⲙⲓ ⲃⲗⲉ
ⲣⲱⲛⲱⲛⲱ	ⲡⲟⲙⲟⲗⲓ
ⲡⲱⲛⲱⲛⲱ	ⲥⲃⲗ[ⲧⲁⲕ?]ⲃⲱⲉ
ⲛⲱⲛⲱⲛⲱ:	ⲁⲙⲓⲛⲧⲗ:
15. ⲡⲱⲛⲱⲛⲱ	ⲥⲃⲗ[ⲧⲧⲛ?]: ⲥⲛⲭⲁ-
ⲧⲁⲛⲱⲛⲱ	ⲛⲁⲧⲗ ⲙⲟⲗⲛ
ⲁⲥⲃⲱⲛⲱ	ⲁⲛ ⲃⲧⲗ: ⲗⲁ
ⲣⲱⲛⲱⲛⲱⲛⲱ	ⲡⲉⲧⲣⲁ ⲁⲁ ⲛ-
ⲧⲁⲛⲱⲛⲱ	ⲱⲉⲗⲁⲃⲉⲧⲧⲗ

Като цяло текстът не ни е познат от наличната литература и паметници, но в структурно отношение той се доближава до текстовете, врязани върху амулета от Пет могили (Шуменско): **КРЪСТЪ ПОДРЪЖИ СД:ХС РЯС:ПА СД: ХС ВЪСКРЪСЪ: Н ЪЛКЪ ПРОСТН СД**, и върху този от Нисово (Русенско) (Попконстантинов 1993: 149–153).

Тези особености, както и уникалната досега употреба на глаголическо писмо, правят представения паметник изключително важен, особено за изясняване на въпроса за мястото, респективно – функцията на глаголическото писмо, в „зрялата“ посткласическа фаза на старобългарския език (около 950–1100 г.). Че това писмо е било ползвано в (неофициалната) епиграфика (Миклас 2005: 50–51) е видно от надписите във Велики Преслав, Равна, Цар Асен, Мурфатлар, Черноглавци (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 73, 167, 169, 171: 213; Попконстантинов, Атанасов 1994: 98–106) и от оловните амулети със смесено кирилско и глаголическо писмо (Попконстантинов 2004: 69–76; Попконстантинов 2006а: 311–331). Най-интересната обща черта от палеографска гледна точка представлява преливането на т.нар. кръгла и ъгловата глаголица, добре познато от споменатите вече каменни надписи от X в., а също така и от надписите върху оловните амулети от Кърджалийско и Хасковско (с кирилско-глаголическо писмо), датирани в хронологическите граници на X–XI в. В книжовните паметници подобни преходни типове са засвидетелствани едва в края на XI–началото на XII в., както при втория (В) и третия писач (С) на т.нар. Синайски мисал.

Употребата на двете стари форми за *ї*, от една страна, и появата на просто *Ѣ*, от друга, ни дава основание да датираме разглеждания паметник няколко генерации по-рано от най-ранните книжовни примери за полуъгловатия тип писмо и „ѣ“-редакция, т.е. между средата на X и началото на XI в. (Попконстантинов, Миклас 2009: 394–395).

Приведените примери, макар и не в своята пълнота, стигат, за да се документира разпространението на глаголическата писменост в земите на Първото българско царство и през Самуиловата епоха. Те още вед-

нъж подсказват, че наличието на глаголически надписи в североизточната част на Първото българско царство е сериозен аргумент срещу често изтъкваното до неотдавна твърдение, че глаголицата е била свързана повече с югозападните български земи, отколкото с Плисковско-Преславската област. Както отбелязва и Ив. Гълъбов във връзка с тази дискусия, „преди всичко тъкмо в Преслав, от стените на Златната църква, имаме най-старите и най-добре локализирани остатъци от глаголическото писмо (а също така от Равна, Мурфатлар, Черноглавци – бел. моя, К.П.), което подсказва, че трябва да ползваме убедителните археологически аргументи“ (Гълъбов 1980: 44). „Въобще внимателно и систематическо изследване на цялостното състояние на запазилите се до нас български книжовни паметници показва ясно, че териториалното разпределение на ранните книжовни школи не стои във връзка с географско-диалектни дадености и не е обусловено от тях, а от обществено-политически моменти – те стават причина в Преслав да възникнат две школи, а в югозападните български краища, макар че несъмнено са съществували спрямо Североизточна България известни диалекти различия, виждаме да се следват същите тези две (покрай първата – Кирило-Методиевата), тъй като **Самуиловата държава продължава съвсем отблизо държавно-политическите традиции на Преслав**“ (Гълъбов 1986: 120–121). Позволих си този дълъг цитат, тъй като той съдържа много важни изводи, тясно свързани с паметници от Самуиловото време. Правилността на тази констатация може да се подсили и с примери в областта на данъчната и църковната политика, както и на сфрагистиката¹².

¹² Те са предмет на друго самостоятелно проучване на автора.

КИРИЛСКАТА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

(По епиграфски данни)

„За много малко случаи от българската история ние притежаваме толкова много и разнообразни писмени извори, както е за събитията, свързани с началото на българската писменост, със създаването на най-ранния славянски книжовен език. Крайната пестеливост на разполагаемите писмени източници не позволява до този момент да се получи точна представа по тези въпроси, макар че на тях е посветена огромна литература. Колкото и странно да изглежда това, Кирило-Методиевите проучвания все още не са използвали достатъчно цялостно значителните постижения на българската археология и епиграфика, които в това отношение могат да бъдат решителни. Откритията на българската епиграфика и археология има да играят в това отношение много по-голяма, решителна роля, тъй като те позволяват да се подирят нови възможности за свързването на отделни моменти от развоя на българското писмо с общия ход на историческите събития, а с това да се получат опорни точки, чрез които да се проверят – и по този начин да се отхвърлят или потвърдят досегашните хронологични схеми“ (Гълъбов 1963: 6–10). Тези разсъждения от изследването на Ив. Гълъбов, вещия познавач и специалист в областта на старобългарски език и епиграфика, макар и „изречени“ преди близо 50 години, са валидни и днес, особено след откриването на около десетина датирани и около 800 недатирани старобългарски кирилски надписа. Те спомагат за решението на въпросите за писмото и писмените традиции в Първото българско царство и са в тясна връзка с постигнатото в другите области на Кирило-Методиевите изследвания. Резултатите са забележителни, тъй като данните от епиграфските паметници са поставени в тяхната естествена среда – на създаващата се българска държава и народност. Разнообразието на графичните системи, които са използвани при тяхното изписване, намират отражение в пламенната апология на монаха Храбър „За буквите“: *Прѣжде оубѣ словѣне не имѣхъ книгъ. нѣ чрьтанн и рѣзданн чьтѣхъ и гатаахъ поганн сѣще — Преди прочее славяните нямаха книги, но бидейки езичници, с черти и резки четяха и гадаеха*¹³.

Датирани надписи

Датираните надписи в средновековната българска кирилска епиграфика представляват интерес както за археолози, така и за историци, филолози, изкуствоведи. В по-голямата част от тях са отбелязани не само

¹³ В контекста „книги“ не означава писменост изобщо, а текстовете на Свещеното писание (Тържество на словото 1995: 97, 145).

годината на изписването, но и месецът, датата на отразеното събитие, имената на исторически личности. Чрез тези паметници средновековният човек разкрива същността на понятието „време“ и чувството за запазване и предаване на идните поколения на делата и спомена за светски или духовни лица, за царе или „простосмъртни“. В думите им се долавя философското разбиране за преходността на човешкия живот и за streмежа на човека да остане в паметта на потомците с делата си.

Надписът от скалния манастир до с. Крепча, Поповско

Най-ранният датиран надпис в средновековната кирилска епиграфика е надписът в скалния манастир от X в. до с. Крепча, Поповско (вж. Приложение 1, обр. 9) (Попконстантинов 1977: 19–22; Попконстантинов 1999: 83–89; Костова 2005: 289–305)¹⁴. Надписът е врязан отдясно на входа на манастирския храм върху предварително оформено надписно поле. Състои се от девет реда и е достигнал до нас значително повреден от по-ново време. Височината на буквите варира между 8–15 мм. Буквите в първите три реда са по-високи и с по-дълбоко врязана линия, оформени са по-грижливо, а в останалите редове очертанията се скъсяват. От текста на надписа със сигурност се четат първите три реда, а в останалите се разпознават отделни букви и части от думи. Това намалява възможностите да се възстанови със сигурност целия текст, но не намалява стойността на информацията, която ни дава най-рано датираният старобългарски надпис (вж. Приложение 1, обр. 10).

Текстът гласи:

лѣт[о] ꙗꙋл по
чн р[абъ бо]жнн антонъ
мѣс[ец]а октобра
въ сѣтъ дѣ
Н...сѣ...
по...с...
погреб[.]тъ ж...
сн...вм...
..ан

В превод гласи:

През 6430 [921 г.] почина
раб Божий Антон
месец октомври в десети ден
[бе] погребан...

¹⁴ Надписът е открит от К. Попконстантинов през 1972 г. при провеждане на спасителни разкопки на некропол от X в., недалеч от скалния манастир.

пис на севернобългарската скрипторска традиция. В надписа авторът в *отѣвѣѣтаѣтъ* е изписал глаголическата буква *Ѣ* с твърде архаично начертание, белег, който се обяснява като преходна фаза при преминаване от глаголица към кирилица. Не по-малък интерес представлява изписването и на буквата ж в *жнтѣннѣ*, чиято графика е много близка до начертанието на глаголическото *Ѣ*. Употребата на смесено кирилско и глаголическо писмо в някои от старобългарските надписи показва, че на техните автори са били добре известни и двете азбуки. Липсата на надредни знаци и лигатурни съчетания, с каквито са изпълнени значителна част от среднобългарските епиграфски паметници, ни дава основание да го отнесем към първата половина на X в., което не е в противоречие с данните, съдържащи се в другия надпис, датиран 921 г. и открит в манастирския храм на скалната обител. По своето съдържание надписът принадлежи към надгробните (Попконстантинов 1999: 83–89).

Надписът от Велики Преслав

Вторият сред датираните надписи е открит във Велики Преслав през 1974 г. Той е връзан върху глинен съд след изпичането му. До нас надписът е достигнал във фрагментарно състояние. Височината на буквите варира между 2–3 см (вж. Приложение 1, обр. 12).

Запазеният фрагментарен текст гласи:

...жскѣ...

...ѣѣгѣ жнтн...

лѣтѣ ꙗвлѣ

Буквите са връзани с остър предмет. Едни от тях са частично повредени и заедно с фрагментарността на надписа създават известна трудност при неговото попълване (Попконстантинов 1980: 26–27). В началото на първия ред вероятно е било връзано *пнѣ*. Следват три букви – с, к, ѣ, от които с е предлог с пропуснат ѣ, а другите две букви кѣ, най-вероятно са от думата *кѣрѣгѣ*, която ще да е била в тв. п. ед. ч. – *кѣрѣгомиѣ*. Падежната форма и лексикалното значение на тази дума се свързват с останалата част от текста. Със значение за ‘сѣд’, ‘стомна’ лексемата е известна от редица старобългарски книжовни паметници: Македонски кирилски лист (X в.), Зографско евангелие (л. 95), Супрасълски сборник (45.9–12; 52.20–21), надписа върху дръжка от Плиска (Михайлов 1955: 81–82). От запазения текст в началото на р. 2 се четат ясно четири букви, които са част от име от тюркски произход, окончаващо на -ѣѣг (Алцег, Дицег, Винцег и др.). След името следва *жнтн* в инф. форма, която подсказва връзката с предходната дума и заедно със следващите две думи – възстановеното от нас *сѣто* и *лѣтѣ* от третия ред – дава възможност да се реконструира първоначалния текст. Глаголът *жнтн* подсказва, че тук се използва една формула за пожелание, отправена към лицето, чието име е

изписано на р. 2. А какво е това пожелание, се изяснява от р. 3, където се чете думата л'ѣтѣ и годината $\overline{\text{ѡвѣ}}$ – 6439 (931). Съществителното л'ѣтѣ е в род. п. мн. ч. Това от своя страна подсказва, че между съществителното л'ѣтѣ и жнѣн е стояло числително, което с най-голяма вероятност е могло да бъде сѣто , познато ни от формулата за пожелание за дълголетие от редица прабългарски надписи (Бешевлиев 1978: 192, 201–210).

След направените допълнения предлагаме следното четене:

[пн]ѣ с[ѣ] кѣ[рѣагомиѣ]

[ал]ѣѣгѣ жнѣн[сѣто]

л'ѣтѣ $\overline{\text{ѡвѣ}}$

Пийки с кърчага [Ал]ѣг да живее сто години.

(Написа в) 6439 = 931 г.

Надписът представлява интерес не само с палеографските си особености и дата, но и със съдържанието си, с формулата за пожелание, която свързва текста с някои прабългарски надписи, като потвърждава наличието на една традиция (дори в схемата на текста) (Бешевлиев 1978: 74, 192, 201). В прабългарските надписи формулата за пожелание за дълголетие срещаме в надписа върху търновската колона от „Св. 40 мъченици“: $\text{o } \Theta(\epsilon\omicron)\varsigma \alpha\zeta\eta\omicron\sigma\iota \alpha\upsilon\tau\omicron\nu \zeta\iota\sigma\epsilon \epsilon\tau\eta \rho'$ – *Нека Бог да го удостои* (Омуртаг – бел. моя, К.П.) *сто години*; върху колоната на кавхан Исбул от Шумен: $\text{...o } \Theta(\epsilon\omicron)\varsigma \alpha\zeta\eta\omicron\sigma\iota \zeta\iota\sigma\iota\nu \tau\omicron\nu \epsilon\kappa \Theta(\epsilon)\omicron\upsilon \alpha\rho\chi\omicron\nu\tau\alpha\nu \epsilon\tau\iota \epsilon\kappa\alpha\tau\omicron\nu \mu\epsilon\tau\alpha \tau\omicron\nu \text{I}\sigma\beta\omicron\upsilon\lambda\omicron\nu \kappa\epsilon\nu\chi\alpha\nu\omicron\nu$ – *Нека Бог удостои от Бога архонта да проживее с кавхана Исбула сто години* (Бешевлиев 1978: 208, 215, 225). Както отбелязва вещият познавач на прабългарските епиграфски паметници, „това пожелание, наречено на гръцки „полихронион“, представя акламация, взета от византийския дворцов церемониал (срв. нашето „за много години“). Пожеланието за дългоденствие е една от най-старите акламации. Забележително е, че акламацията за дълголетие е била възприета от нехристияните българи без промяна, ако и да се отправя молбата за дълголетие към християнския Бог“ (Бешевлиев 1981: 126–127). Подобни надписи с пожелание са открити върху стените на чаши и други съдове за пирове, възпети в староруския епос (Липец 1969: 195; Рыбаков 1964: 28).

Добруджански надпис от 943 г.

Не по-малък интерес представлява друг датиран надпис, известен в науката като *Добруджански надпис* от 943 г., считан до неотдавна за най-ранния надпис, съдържащ дата (вж. Приложение 1, обр. 13а, б)¹⁶. Надпи-

¹⁶ С надписа имах възможност да работя на място в Националния музей – Букурещ по време на изследването на епиграфските паметници от X в. в скалния манастир до с. Мурфатлар през 1980 г.

сът е открит до с. Мирча вода (Черна вода) през 1950 г. при прокопаване на канала Дунав – Черно море и близо 60 години е предмет на проучване и дискусии (Богдан 1958: 88–90; Гюзелев 1968: 40–48; Божилов 1973: 37–58; Гълъбов 1980: 58; Попконстантинов 1984: 36–38; Попконстантинов 1985: 59–60; Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 107–109; Добрев 1985: 601–604). Надписът е издълбан върху вариков блок. Запазената част от надписното поле в горната част е 0,30 м, в долната част – 0,27 м, в дясната част – 0,15 м, а в лявата – 0,17 м. Височината на буквите варира между 1–5 см. През средните векове камъкът е преизползван за строителни работи, вследствие на което значителна част от текста е унищожена и от първоначалния текст до нас са достигнали само четири реда, които не са достатъчни, за да се реконструира напълно.

В р. 1 е запазена единствената цяла дума – *гъръцѣхъ*, а не *нгър* и *ѡхъ*, както предполага Вл. Мошин (Мошин 1966: 38), или *жгъры*, както предлага Ив. Гошев. Пред *гъръцѣхъ* ясно се виждат два знака *ВН*, подчертани с хоризонтална чертица, които неправилно се предават от различните автори, занимавали се с този надпис – ту като *въ*, ту като *на* или *ѡн*. *В* наподобява по своето начертание на ижица, ипсилон – често срещания в руническите надписи знак *У*, подчертан с една или две къси хоризонтални черти. Към тези наши наблюдения ще добавим, че в *гъръцѣхъ* съвсем ясно се вижда, че *ь* след *р* е вмъкнат допълнително и с това е нарушен ритмът на писмото (разстоянието между двете букви *р* и *ц*). В *дънмнѣрѣ*, както и в *гъръцѣхъ*, ясно личи, че *ь* е вмъкнат допълнително между *д* и *н* (буквата е притиснала с ъловатата си петлица *н* и е нарушено еднаквото разстояние между тях). Последните два реда се отличават от горните два по своите палеографски особености.

По своите езикови особености *Добруджанският надпис* от 943 г. намира място сред датираните старобългарски паметници от средата на Х в. Неоснователни са опитите на някои изследователи, които се опитват да го свържат със „старославянските текстове от руска редакция и с политическата история на Киевска Рус“, базирайки се на сричката *-ърь-*¹⁷. В няколко публикации надписът неоснователно се откъсва от старобългарските паметници и се свързва със староруската политическа история (Рыбаков 1982: 354–355), като се пропуска историческият факт, че по това време в Киевска Рус няма писменост.

Окончателното оформяне на надписа такъв, какъвто е достигнал до нас, вероятно е преминало през три етапа: отначало са били издълбани първите два реда без *ь* след *р* в достигналата до нас дума *гъръцѣхъ*; покъсно са врязани долните два реда, също без *ь* в *дънмнѣрѣ*; трети, последен етап е, когато някой е добавил в двете думи еровия знак.

¹⁷ По-подробно по този въпрос вж. Попконстантинов 1984: 36–38; Добрев 1985: 601–604.

1....VN гърцѣхъ...

....[в]ъ лѣто ꙗ҃вна

....[п]рн днмнтрѣ бѣ

....жоупанѣ

2....VN гърцѣхъ...

....[в]ъ лѣто ꙗ҃вна

....[п]рн днмнтрѣ бѣ

....жоупанѣ

Преводът гласи:

....гърците...

....в годината 6451 = 943 г...

....при Димитър бе

....жупан....

Може да се каже, че от епиграфска гледна точка засега *Добруджанският надпис* от 943 г. и надписите от старобългарския манастир при Мурфатлар (Северна Добруджа) очертават североизточните граници, а *Самуиловият поминален надпис* от 993 г. и *Варошкият надпис* от 996 г. – югозападните граници на разпространението на писмеността и грамотността в средновековните български земи.

Надписите от манастира до с. Черноглавци, Шуменско

През 1987 г. до с. Черноглавци (Шуменско) бе предприето проучване на манастир от X в. Манастирът е разположен до обилен водоизточник, в малката котловина Клисе кулак, недалеч от пътищата, които свързват Плиска и Дръстър (Силистра). От архитектурата на манастира са проучени църквата, северозападната оградна стена и четири отделни сгради. По време на археологическите проучвания в насипите около храма и принадлежащите му сгради са открити близо 70 надписа с кирилско, глаголическо и гръцко писмо и с „рунически“ знаци. Сред тях се открояват три надписа, в които са отбелязани годините на тяхното изписване: на св. Кастор – 18 септември 955 г., на Марина – 18 август 959 г., и на Захари – 6 март 962 г. Особен интерес представлява и един надпис на гръцки, в който е отбелязано, че храмът е осветен на 26 май и е посветен на Пресвета Богородица (ΘΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΕΟΘΟΚΟΥ) (Попконстантинов, Атанасов 1994) (вж. Приложение 1, обр. 14). Така скалата на датирани надписи между *Добруджанския* от 943 г. и *Самуиловия* от 993 г. бе попълнена с нови датирани надписи.

Надписът от 6463 (954/955 г.) е врязан твърде грижливо върху каменен блок с размери 0,22 x 0,25 x 0,25 м. Височината на буквите варира между 1–3 см (Балабанов, Тихова 2002: 58–67). От текста липсват отделни букви в началото на четирите реда, но тяхно възстановяване не представлява трудност (вж. Приложение 1, обр. 15).

В началото на текста на р. 1 липсва кръстният знак (+), който традиционно се изписва в началото на надписа (*invocatio simbolica*); частично е повредена буквата в от предлога вѣ. След възстановяване на липсващите части от текста той гласи:

+ вѣ лѣтѣ ѿ вѣдѣ не оствѣ
 пл внна отѣврѣже
 сѣ мѣсѣца сѣтем
 вѣтѣ ѿ свѣтаго
 кастора

В превод гласи:

*В годината 6463 (954/955), понеже не се откажа
 от виното, отрече се [от него] на 18
 септември [в деня] на свети Кастор.*

Според Тодор Балабанов и Мария Тихова смисълът на текста е, че авторът явно е бил почитател на виното, трудно му е било да се откаже от него и отбелязва върху един от камъните в стените на храма, че се отказва, отрича се от виното и то в деня на празника на св. Кастор на 18 септември 6463 (954/955 г.). Вероятно така, чрез този надпис изпросва застъпничеството на св. Кастор за отказа му от пиенето на вино. Св. Кастор и още двама светци – Никострат и Клавдий, са мъченици за Христовата вяра по времето на император Диоклетиан (284–304). В житийната литература те са известни с практикуване на професията каменоделци и се считат като патрони на майсторите каменоделци. Вероятно авторът на надписа е бил каменоделец и затова, опитвайки се да се откаже от порока си, се обръща към своя патрон – св. Кастор¹⁸.

От манастира произхождат още два точно датирани надписа, в които се отбелязва смъртта на раба Божия Марина и на раб Божий Захари¹⁹.

Единият е от: мѣсѣца аугѣуста ѿн... лѣтѣ ѿ вѣдѣ (6467 = 959), когато е починала раба Божия Марина.

Другият е от: мѣсѣца мартѣ ѿн... захарна вѣ лѣтѣ ѿ вѣдѣ (6470 = 962), когато е починал Божият раб Захари.

И в трите датирани надписа от Черноглавци за предаване на числата от 11 до 19 е използвана йонийската система (Gardthausen 1913: 367–372)²⁰.

¹⁸ По-подробно вж. Тихова 2002: 67–75. Тълкуването и съответно преводът на надписа са различни у А.-М. Тотоманова (вж. бел. 65).

¹⁹ Надписите не са публикувани, а са споменати в Балабанов 1993: 263–270, бел. 3 и 5.

²⁰ Интерес представлява и един надпис на гръцки, който е повлиян от библейските текстове (вж. Приложение 1, обр. 16).